

ANDRZEJ TOCZEWSKI

ROLA TWIERDZ ODRZAŃSKICH W DOBIE WOJEN NAPOLEOŃSKICH

Twierdze i fortyfikacje okresu wojen napoleońskich na Środkowym Nadodrzu to w większości obiekty powstałe w okresie wcześniejszym, które często przeszły próby wojny trzydziestoletniej¹ i następnie były modernizowane oraz rozbudowywane w ciągu XVIII wieku. Istotny wpływ na rozwój ówczesnej myśli fortyfikacyjnej miało zastosowanie pod koniec XVII wieku w sztuce oblężniczej strzału rykoszetowego, który znacznie wydłużył ramię ognia i umożliwił rażenia dział ustawionych za parapetami bastionów.

Znaczący wpływ na powstanie charakterystycznych rozwiązań w budownictwie militarnym XVIII wieku wywarł francuski budowniczy twierdz Sebastian Vauban², który stał się twórcą nowego stylu architektonicznego, określanego jego nazwiskiem. Jego doświadczenia i dokonania miały istotny wpływ na rozbudowę twierdz odrzańskich, modernizację bowiem twierdzy kostrzyńskiej od 1692 roku prowadził jego uczeń — inżynier Ludwik Cayart³, rozbudowę twierdzy głogowskiej oraz szeregu innych twierdz, m. in. w Szczecinie, Brzegu, Koźlu, Nysie, Skorgoszcy i Świdnicy prowadził Gerhard Cornelius Walrave, który był wiernym kontynuatorem myśli Vaubana⁴.

Przyjęte przez Vaubana tzw. manery polegały na zastosowaniu osłoniętych ziemnymi wałami kurtyn, flankowanych, oddzielonych od nich i o własnym dostępie piętrowych murowanych baszt artyleryjskich o narysie pięcibocznym i potężnym sklepieniu na wewnętrznym filarze, analogicznych do wczesnych bastei renesansowych, tak charakterystycznych w ówczesnych ufortyfikowaniach Kostrzyna i Głogowa. Baszty bastionowe osłonięte były bastionami detaszowanymi (tzn. odłączonymi); wraz z kleszczami stanowiły one drugi obwód obronny, pogłębionej dodatkowo rawelinami⁵. Rozbudowa dotyczyła tylko wybranych miast, którym wyznaczono rolę twierdz, w XVIII

¹ A. T o c z e w s k i, *Fortyfikacje na ziemiach nadodrzańskich i ich rola w okresie wojny trzydziestoletniej* [w:] *Wojna trzydziestoletnia (1618-1648) na ziemiach nadodrzańskich*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1993, s. 45-51.

² Sebastian Vauban (1633-1707), Marszałek Francji, specjalista inżynierii wojskowej, zbudował 33 i przebudował 300 twierdz, autor wielu publikacji z zakresu fortyfikacji, był twórcą nowego systemu budowania i zdobywania twierdz, który obowiązywał w Europie przed ponad półtora wieku.

³ A. T o c z e w s k i, *Dzieje kostrzyńskiej twierdzy*, „Traktat” (Gorzów) 1993, nr 5, s. 4-5.

⁴ S. H e r b s t, *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, t. 2 Warszawa 1979, s. 130.

⁵ *Ibidem*, s. 129.

wieku bowiem większość miast Środkowego Nadodrza straciła charakter obronny, fortyfikacje miejskie rozebrano lub zmieniono ich przeznaczenie, w większości zamieniając fosy miejskie na ogrody lub oddając ich tereny pod zabudowę, jak to miało miejsce w Świebodzinie, Sulechowie, Skwierzynie, Żarach i Żaganii.

Szczególną rolę w działaniach militarnych okresu wojen napoleońskich na terenie Środkowego Nadodrza odegrały twierdze kostrzyńska i głogowska, które, obok szeregu innych, w myśl założeń taktyki Napoleona miały jako „ośrodki działania” stanowić magazyny materiałów i żywności, by uniezależnić armię francuską od wydłużonych linii połączeń z własnym krajem⁶. „Strategia magazynowa” — jak napisał Stanisław Herbst — pozwoliła na zabezpieczenie operacji dzięki gęstej sieci twierdz w Prusach, a przede wszystkim wzdłuż Odry, stanowiącej od czasów Fryderyka II kościec królestwa. Funkcję tę pełniły miasta-twierdze: Szczecin, Kostrzyn, Głogów, Wrocław, Brzeg i Koźle. Nad Bałtykiem znajdowały się Kołobrzeg, Gdańsk i Królewiec z Piławą. Przełęcz sudeckich broniły Nysa, Kłodzko, Srebrna Góra i Świdnica⁷.

Modernizację i rozbudowę twierdzy kostrzyńskiej od 1692 roku prowadził zatrudniony przez elektora brandenburskiego Ludwik Cayart. Na początku XVIII wieku opuścił on miasto, ustępując miejsca innemu Francuzowi — Charretonowi, który pracował w Kostrzynie do 1730 roku. Dziełem ich było zbudowanie nowego rawelinu pomiędzy istniejącymi bastionami — „Królową” i „Księciem” oraz rozbudowa dzieł zewnętrznych. W wyniku bombardowania twierdzy przez wojska rosyjskie w okresie wojny siedmioletniej 15 sierpnia 1758 roku miasto uległo niemal całkowitemu spaleniu⁸. Odbudowa budynków mieszkalnych trwała przez całą drugą połowę XVIII i początek XIX wieku, co w tym okresie odsunęło problemy rozbudowy twierdzy i dopiero w latach 1800-1801 przeprowadzono generalny remont drogi krytej, połączony z jej rozbudową. Również wówczas dwa redany otrzymały nowe formy⁹.

Rozwój Głogowa nastąpił bardzo dynamicznie w latach 1630-1655, kiedy zamieniono praktycznie miasto w fortecę. Zburzone zostały wszystkie przedmieścia i wokół miasta oraz wyspy kolegiackiej powstały wielkie ziemne fortyfikacje wzniesione zgodnie z obowiązującymi zasadami budowy umo-

⁶ W myśl zaleceń Napoleona twierdze miały w tym okresie stanowić „oparcie dla manewru” bez potrzeby osłony całego obszaru na flankach i tyłach własnej armii, co powodowałoby potrzebę wydzielenia dużych sił; M. K u k i e l, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 298.

⁷ S. H e r b s t, *op. cit.*, s. 134.

⁸ Biuro Dokumentacji Zabytków w Zielonej Górze — maszynopis opracowania kompleksowego zespołu architektonicznego miasta, E. R o z e n k r a t z, *Kostrzyn*; A. T o c z e w s k i, *Dzieje kostrzyńskiej* ..., s. 5-6.

⁹ C. F e d r i c h, *Cüstrin vor hundert Jahren 1806-1812*, Küstrin 1913, s. 6.

nień nowożytnych. Po kasacie zakonów budynki klasztorne i ich świątynie zamieniono na arsenały i magazyny wojskowe¹⁰.

Przebieg działań i wydarzeń w 1806 roku był dla Napoleona bardzo pomyślny. Wielka Armia po zwycięstwach pod Jeną i Auerstädt w pościgu za Prusakami sforsowała Łabę. Operując między dolną Łabą i Odrą, rozcięła armię pruską i zmusiła kolejno jej obie części do kapitulacji. Król pruski zdołał ująć i dotarł do Grudziądza nad Wisłą, by tu zorganizować nowe siły. Francuzi tymczasem uchwycili przedmościa nad Odrą. Posiadanie tych punktów miało im umożliwić ostateczne pokonanie Prus, gdyby kontynuowały opór. Opanowanie rubieży Odry miało również duże znaczenie dla stworzenia osłony przed spodziewaną interwencją rosyjską¹¹.

Następnym celem działań wojsk francuskich było zdobycie twierdz odrzańskich: Szczecina, Kostrzyna i Głogowa. Francuzi wysłali do Szczecina parlamentarzysty z wezwaniem do natychmiastowego poddania się, z zagrożeniem, że jeśli to nie nastąpi, miasto otoczy 100-tysięczna armia i los jego zostanie przesądzony. Komendant przyjął warunki kapitulacji 29 października 1806 roku i w dniu następnym wojska francuskie uroczyście wkroczyły do twierdzy¹². W mieście powołano składającą się z sześciu członków Komisję Kwaterunkową, której zadaniem było zapewnienie kwater dla napływających oddziałów francuskich. Francuzi podporządkowali całą administrację miejską gubernatorowi miasta, którym został Thouvenot. Ponadto powołano specjalną komisję mającą regulować wysokość i rodzaj obciążeń wojennych¹³. Okupacja miasta przypadła V Korpusowi¹⁴.

Pod koniec października Korpus III przekroczył Odrę pod Frankfurtem i 1 listopada skłonił do kapitulacji załogę Kostrzyna. Twierdza skapitulowała również przed armią napoleońską bez podjęcia jakichkolwiek prób obrony. Z kolei nowo zorganizowany Korpus IX skoncentrował się 4 listopada pod Krosnem Odrzańskim, skąd przystąpił do działań mających na celu zdobycie Głogowa, którego broniła załoga pod dowództwem gen. por. Reinharda. Oblężenie trwało około miesiąca i dopiero zaangażowanie sił całego korpusu pozwoliło 2 grudnia zdobyć twierdzę. Rzecz bardzo charakterystyczna, iż w czasie tego oblężenia z garnizonu liczącego 3 200 żołnierzy zdezerterowało, przechodząc do obozu francuskiego, około 200 osób. Garnizon składał się w znacznej części ze Ślązaków, zatem świadczyłoby to w sposób wymowny o ich

¹⁰ Biuro Dokumentacji Zabytków w Zielonej Górze — maszynopis opracowania kompleksowego zespołu architektonicznego miasta, T. Zagrodzki, *Głogów*; M. Kutzner, *Głogów* [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i dolną Wartą*, t. 2, Zielona Góra 1970, s. 270.

¹¹ R. Bełostyk, *Budowa fortyfikacji na ziemiach Księstwa Warszawskiego podczas wojny 1806-1807*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XXV, 1992, s. 145-146.

¹² B. Frankiewicz, *Wojny napoleońskie na terenach Pomorza Zachodniego*, [w:] *Z dziejów wojennych Pomorza Zachodniego*, Poznań 1972, s. 231.

¹³ M. Stelmach, *Pruskie władze administracyjne miasta Szczecina w okresie okupacji francuskiej 1806-1813*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1980, nr 1, s. 59.

¹⁴ B. Frankiewicz, *op. cit.*, s. 251. Okupacja francuska Szczecina trwała do 5 grudnia 1813 roku.

usposobieniu wobec Prus¹⁵. Zdobycie Głogowa stało się możliwe dopiero po użyciu artylerii, której zasoby z twierdzy kostrzyńskiej zostały spławione Odrą za pomocą barek¹⁶.

Po zdobyciu Głogowa część wojsk IX Korpusu pod dowództwem gen. Vandamme skierowana została do zdobycia Wrocławia, który od 7 grudnia oblegała dywizja wirtemberska. Oblężenie miasta trwało miesiąc i dopiero po sprowadzeniu artylerii burzącej Wrocław skapitulował 7 stycznia 1807 roku. Po opanowaniu Głogowa i Wrocławia wysłany został gen. Deroy z dywizją bawarską do zablokowania twierdzy Brzeg, która 16 stycznia kapitulowała. W tym samym czasie poddała się również Świdnica. Z większych twierdz broniły się dalej jedynie Kłodzko i Koźle¹⁷.

Wraz z wkroczeniem w pierwszej połowie listopada wojsk francuskich na ziemie polskie zmieniała się funkcja i rola nadodrzańskich twierdz. Podpisany 16 września w Berlinie rozejm nakazywał wojskom pruskim wycofanie się do Prus Wschodnich i oddanie, poza twierdzami Głogów i Wrocław, również Kołobrzegu, Grudziądza, Gdańska i Torunia. Twierdze otrzymały funkcje „ośrodków operacji”, które miały utworzyć magazyn z zasobami żywnościowymi. Cesarz polecił zgromadzenie w nich zapasów sucharów, prowiantów i zewidencjonowanie piekarń. Do twierdzy kostrzyńskiej zostały przeniesione zapasy z magazynów tyłowych. Jednocześnie wysunięte oddziały otrzymały zadania rozpoznawania terenów na wschód od Odry. Wiązało się to z dalszymi planami przewidującymi możliwość wojny z Rosją.

Podpisany 16 września przez pełnomocników pruskich rozejm nie został ratyfikowany przez króla pruskiego. Powodem zmiany decyzji było zbliżanie się wojsk rosyjskich, co zmieniało sytuację militarną na środkowym Nadodrzu, Pomorzu i Śląsku. W związku z przeniesieniem teatru działań nad środkową Wisłą i konieczność koncentracji tam wszystkich głównych sił francuskich, pozostawiono w rękach pruskich twierdze na obu jego skrzydłach. Wrocław kapitulował 5 stycznia i nieco później Brzeg, za to Kołobrzeg, Gdańsk i Grudziądz oraz pozostałe twierdze śląskie i nadbałtyckie stały się podstawą do małej wojny i partyzantki pruskiej, zagrażającej komunikacji Wielkiej Armii. Szczególne zagrożenie dla wojsk francuskich działających w Prusach Wschodnich stanowił Gdańsk, posiadający około 20 000 załogi, zasilanej dodatkowo od strony morza przez Anglików i Rosjan. Było to powodem wydzielenia całego X korpusu, a następnie dodatkowo korpusu rezerwowego marszałka Lannes. Zdobycie i kapitulacja Gdańska 24 maja 1807 roku zmieniły sytuację i zapewniły Napoleonowi przewagę w operacji frydlandzkiej, którą uwięczył pokój w Tylży, będący kolejną porażką Prus. Jednak potrzeba koncentracji całego wysiłku na głównym teatrze działań wojennych nie pozwoliła na skuteczne oblężenie Kołobrzegu i Grudziądza, które nie zdobyte dotrwały do

¹⁵ J. Staszewski, *Wojsko polskie na Śląsku w dobie napoleońskiej*, Katowice 1936, s. 13.

¹⁶ C. Fedrich, *op. cit.*, s. 7.

¹⁷ J. Staszewski, *op. cit.*, s. 13.

pokoju¹⁸. Zaważyć to miało na ustalaniu granicy Księstwa Warszawskiego i pozostawieniu Grudziądza Prusom¹⁹.

W myśl traktatu zawartego 9 lipca 1807 roku w Tylży Francuzi weszli w posiadanie twierdz nad Odrą: Szczecina, Kostrzyna i Głogowa. Francuzi zażądali od władz miejskich złożenia przysięgi na wierność Napoleonowi oraz przyrzeczenia wypełniania wszystkich zarządzeń i rozkazów gubernatora wojkowego w zakresie dostaw i kontrybucji wojennej. 28 listopada 1808 roku zostały wyznaczone linie demarkacyjne dla każdej z twierdz, przebiegające w odległości około 20 km od miast oraz wprowadzono zastrzeżenie, iż żaden z oddziałów pruskich nie może znajdować się bliżej twierdzy niż jeden dzień marszu. Odtąd Francuzi w pełni zapanowali nad tym obszarem, przystępując równocześnie do organizowania nowej sieci dróg strategicznych i połączeń między zajętymi twierdzami. W tym też okresie, wbrew postanowieniom traktatu pokojowego, Francuzi rozpoczęli przygotowania do częściowej rozbiórki kostrzyńskiej twierdzy, czemu jednak mieszkańcy Kostrzyna zdążyli zapobiec w porę, interweniując u władz pruskich w Berlinie²⁰.

Zgodnie z układem francusko-pruskim i dekretem Napoleona wydanym 12 października 1808 roku w Erfurcie zostały ustalone siły francuskie w pasie nadodrzańskim na 10 000 osób, co w rozbiciu na poszczególne twierdze przedstawiało się następująco²¹:

a) Szczecin - razem 3 900 - w tym:

3 000 piechoty,
600 kawalerii,
300 artylerii,

b) Kostrzyn - razem 2 800 - w tym:

2 000 piechoty,
600 kawalerii,
200 artylerii,

c) Głogów - razem 3 300 - w tym:

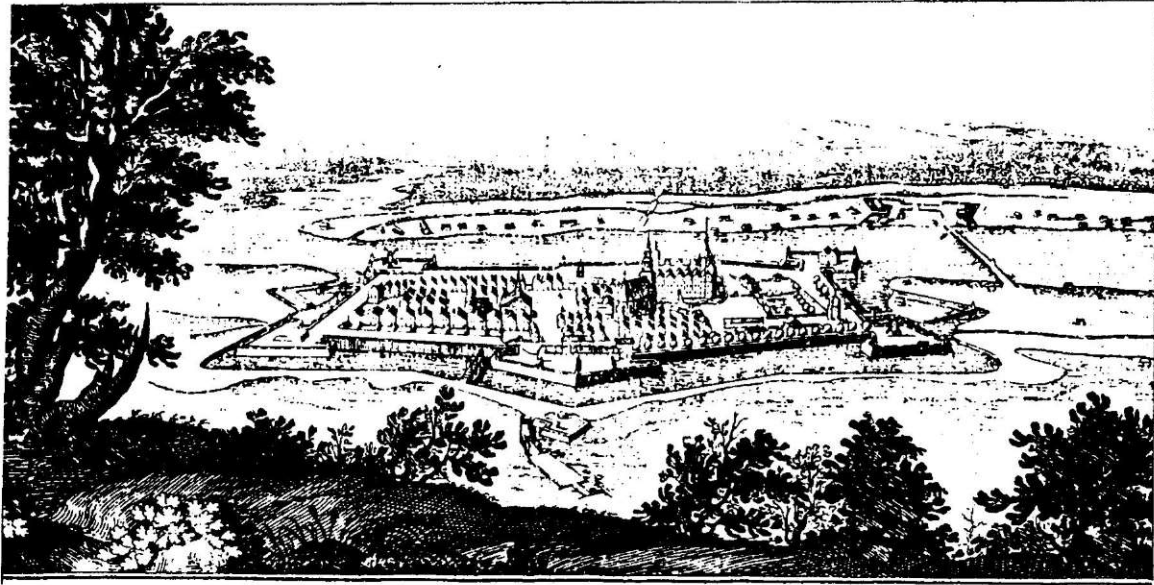
2 500 piechoty,
600 kawalerii,
200 artylerii.

¹⁸ Idem, *Wojsko polskie na Pomorzu w roku 1807*, Gdańsk 1958, s. 16.

¹⁹ S. Herbst, *op. cit.*, s. 138.

²⁰ J. Stankiewicz, *Twierdza Kostrzyn — zarys dziejów*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. XII, 1966, s. 179.

²¹ B. Frankiewicz, *Garnizony wojsk francusko-polskich na Pomorzu Szczecińskim i Gdańskim w latach 1807-1813*, „Przegląd Zachodniopomorski” 1969, nr 2, s. 8.

Twierdza Kostrzyn nad Odrą. Widok ze wschodniego brzegu Odry.
Źródło: T. Karlhle, Geschichte Friedrichs II von Preuzen Berlin 1869.

W okresie francuskiej okupacji twierdz odrzańskich w skład ich załóg weszły wojska polskie. W 1807 roku w Kostrzynie stacjonował polski 5. regiment piechoty, który dopiero 25 października 1811 roku został przeniesiony do Księstwa Warszawskiego. W okresie tym Polacy stanowili ponad połowę załogi twierdzy²². W Głogowie w 1809 roku kwaterowała część 4. pułku strzelców konnych. W 1810 roku częścią garnizonu głogowskiego był szwadron 9. pułku ułanów polskich, a rok później szwadron z 7. pułku ułanów²³.

Od 1911 roku sytuacja polityczna zaczęła przybierać obrót niekorzystny dla Francuzów. Ludność niemiecka poczęła rozsiewać pogłoski o nieuniknionej wojnie Francji z Prusami i siać defetyzm wśród stacjonujących jednostek polskich. W wyniku tego zaczęły mnożyć się dezercje żołnierzy polskich i francuskich²⁴.

Kłeska wyprawy napoleońskiej na Moskwę spowodowała kolejną zmianę w sytuacji garnizonów francuskich nad Odrą. Początkowo Francuzi rozważali możliwość zatrzymania zwycięskich wojsk rosyjskich na Niemnie, jednak na wiadomość o przejściu posiłkowego korpusu pruskiego na stronę przeciwnika zastępujący Napoleona król neapolitański Joachim Murat postanowił odwrót korpusu X za dolną Wisłę. Cesarz przed opuszczeniem swoich wojsk, tuż przed wyjazdem do Francji 3 grudnia 1812 roku w Smorgoniach określił rolę twierdz. Szczególnie ważną rolę wyznaczał Gdańskowi, który miał stanowić ważny punkt oparcia w przyszłych manewrach. Jednocześnie Murat zarządził, by resztki II i III korpusu z Malborka przemieściły się do Kostrzyna, resztki IV korpusu z Kwidzyna do Głogowa i I do Szczecina, natomiast pozostałości VI, VIII i IX korpusu oraz gwardii do Gniezna i Poznania, gdzie 17 stycznia stanęła kwatera główna, przekazana wicekrólowi włoskiemu — Eugeniuszowi. W ten sposób zarysowała się koncepcja obrony na Odrze, z twierdzami odosobnionymi na Wiśle, które miały wiązać znaczne siły nieprzyjaciela, a następnie stać się podstawą manewru Wielkiej Armii. Faktycznie twierdze na terenie Polski związały w walkach o ich zdobycie około 54 000 żołnierzy rosyjskich. Do działań w kierunku Odry pozostało Rosjanom 56 000, nie licząc wojsk pruskich, które jeszcze nie zadeklarowały przystąpienia do wojny, ale organizowały trzy armie w Kołobrzegu i Wrocławiu.

Do Wielkopolski wycofywały się resztki wojsk polsko-francuskich. Polskie pułki 17. i 19. ułanów litewskich rozlokowały się w Skwierzynie. Łącznie liczyły w tym okresie 21 oficerów i 618 żołnierzy²⁵. W Poznaniu Eugeniusz prowadził prace nad zorganizowaniem obrony na Odrze. Jednak Austriacy, odchodząc — wbrew rozkazom — na południe, odsłoniли planowane linie

²² A. T o c z e w s k i, *Dzieje kostrzyńskiej ...*, s. 5.

²³ B. G e m b a r z e w s k i, *Wojsko polskie 1807-1814*, Warszawa 1912, s. 49; J. S t a s z e w s k i, *Wojsko ... na Śląsku...*, s. 32.

²⁴ B. F r a n k i e w i c z, *Garnizony wojsk...*, s. 14.

²⁵ M. K u k i e ł, *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795-1815*, t. 2, Warszawa 1920, s. 161.

obrony, zanim nadeszły nad nie nowe siły z terenu Niemiec i Francji. Rosjanie wykorzystali swoją przewagę w kawalerii i zagrożony bezpośrednio w Poznaniu Eugeniusz 11 lutego wycofał się do Frankfurtu nad Odrą. Jednocześnie spod Warszawy wycofał się Korpus Saski, który pod Kaliszem został rozbity przez kawalerię rosyjską i jego resztki 19 lutego dotarły do Głogowa. Siłom Józefa Poniatowskiego wycofującym się z Warszawy odcięto możliwość odwrotu nad Odrę, tak że cofnęły się w kierunku Krakowa. Napoleon polecał Eugeniuszowi zatrzymać się nad Odrą. Ten jednak, obserwując z bliska nastroje ludności niemieckiej, wycofał się do Lipska²⁶.

Garnizony Kostrzyna i Głogowa, mające załogi francuskie otoczone przez wojska pruskie, przetrwały w latach 1813-1814 przeszło roczną blokadę i kapitulowały w końcu nie tyle w wyniku działań wojennych, ile w obliczu chorób i beznadziejności dalszego oporu. Jednak w czasie walk twierdze uległy poważnym zniszczeniom, tak że już nigdy nie wróciły do swojej świetności.

ANDRZEJ TOCZEWSKI

ZUR ROLLE DER ODER-FESTUNGEN IN DER ZEIT DER NAPOLEONISCHEN KRIEGE

Der Autor beginnt seine Erwägungen mit der Genese der Oder-Festungen. Viele von ihnen sind schon im 30jährigen Krieg auf die Probe gestellt worden.

Im 18. Jh. ist es zu deren Ausbau und Modernisierung gekommen. Ihr Wesen wird vom Autor näher erklärt.

Die besondere Rolle in den militärischen Handlungen während der Napoleonischen Kriege haben auf dem Mittleren Oder-Gebiet die Festungen in Kostrzyn (Küstrin) und Głogów (Glogau) gespielt.

Diese Rolle änderte sich mehr oder weniger je nach der Etappe dieser Kriege.

Der Verlauf der militärischen Handlungen 1806 war für Napoleon sehr günstig. Er eroberte der Reihe nach: Szczecin (Stettin), Kostrzyn (Küstrin), Głogów (Glogau), dann Wrocław (Breslau), Brzeg (Brieg), Świdnica (Schweidnitz). Die größeren Festungen, die sich weiter verteidigten, waren nur Kłodzko (Glatz) und Koźle (Cosel).

Gemäß dem Traktat von Tylża (Tilsit) vom 9. Juli 1807 besetzten die Franzosen drei Oder-Festungen: Szczecin, Kostrzyn und Głogów. Dort stationierten insgesamt 10 000 Soldaten (Infanterie, Kavallerie, Artillerie).

Die Französische Besetzungen bestanden auch aus den polnischen Truppen.

Nach der Niederlage des Feldzuges gegen Rußland sind bestimmte Teile verschiedener französischer Korps aus den polnischen Gebieten u.a. nach Szczecin, Kostrzyn und Głogów verschoben. Die Konzeption der Verteidigung an der Oder hat sich abgezeichnet.

Französische Garnisonen in Kostrzyn und Głogów, welche von den preußischen Truppen eingekreist waren, überstanden in den Jahren 1813-1814 die Blockade, die über ein Jahr lang dauerte. Sie streckten die Waffen nicht so sehr wegen der Kriegshandlungen, als vielmehr im Angesicht der Krankheiten und der Hoffnungslosigkeit des weiteren Widerstandes.

Während der Kämpfe wurden die an der Oder gelegenen Festungen beträchtlich zerstört, so daß sie nie mehr ihre Pracht wiedergewonnen haben.

²⁶ S. Herbst, *op. cit.*, s. 141.